

Wstęp

Kryzys może być punktem zwrotnym zarówno w życiu człowieka, jak i w życiu instytucjonalnym, społecznym, politycznym czy gospodarczym. Kryzys oznacza zetknięcie się z nieznanymi okolicznościami, wymagającymi decyzji o podjęciu konkretnych działań, przy braku pewności czy będą skuteczne w przewyciężaniu sytuacji kryzysowej. Kryzysy bywają nagłe, mogą być też rezultatem długotrwałych zaniechań, zaniedbań czy wielu skumulowanych błędnych decyzji. Kryzysy w życiu społecznym mają najczęściej trudno odwracalne skutki. Kryzysy w edukacji mogą mieć poważne konsekwencje odczuwane przez kolejne pokolenia. Dlatego badania i refleksja nad tym zjawiskiem są imperatywem dla przedstawicieli nauk humanistycznych i społecznych, a pedagogów w szczególności.

Dyskurs kryzysu ma długą historię w naukach humanistycznych i społecznych. Nadużywanie terminu kryzys może osłabiać jego dramatyczną konotację, wskazywać na pewną naturalność w makro-, mezo- i mikrostrukturach i tym samym w relacjach społecznych oraz stępiać wrażliwość społeczną, która powinna ujawniać się zarówno w dociekaniu przyczyn, przejawów, przebiegu, jak i następstw kryzysu. Brak tej wrażliwości może prowadzić do niedostrzegania zagrożeń i niebezpieczeństw płynących z kryzysu lub do świadomej rezygnacji ze zmierzania się z wyzwaniem, które stawia nam sytuacja kryzysowa.

Traktujemy jednak używanie terminu kryzys jako uzasadnione w obecnej sytuacji społeczno-politycznej w Polsce (i nie tylko). Skutki każdego kryzysu, w szczególności społecznego, mogą być poważne. Często prowadzą do trudno odwracalnych lub wręcz nieodwracalnych zmian w wielu dziedzinach życia, do destrukcji

porządku społecznego, a nierzadko do stanu anomii lub głębokich konfliktów. Negatywne konsekwencje sytuacji kryzysowej mogą dotyczyć też jednostek, które tracą oparcie w dotychczasowym łaździe. Pojawiają się niekorzystne dla ich funkcjonowania uczucia lęku, braku zaufania do innych oraz dezorientacji, rezygnacji czy nawet alienacji. Z drugiej strony brak zgody na przyczyny bądź następstwa sytuacji kryzysowej może być bodźcem do działania na rzecz jej przewyciężenia. Kryzys skłania przede wszystkim do namysłu nad wartościami, które zostają zakwestionowane. Obrona priorytetów moralnych wymusza działania o charakterze protestu, akceptacja zmiany prowadzić może do reorientacji etycznej jednostek i grup społecznych.

Wspólnotowość nie może istnieć bez więzi społecznej. Więzi opartej na przyjaźni, lojalności, solidarności i wzajemnej trosce. Klasycy socjologii, August Comte, Florian Znaniecki czy Stanisław Ossowski łączą jednoznacznie więź ze współdziałaniem. Pedagodzy są dzisiaj zgodni, że sztuka współdziałania to kluczowa umiejętność człowieka, a jej rozwijanie to jeden z najważniejszych celów edukacji. Uczenie się współdziałania może odbywać się tylko w warunkach wzajemnego szacunku, zaufania i dialogu, zakładającego autonomiczność współuczestników danej sytuacji.

Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego podjął decyzję, aby jubileuszowy X Ogólnopolski Zjazd Pedagogiczny odbył się w dniach od 18 do 20 września 2019 r. w Warszawie. Zjazd został zorganizowany przez Polskie Towarzystwo Pedagogiczne we współpracy z Wydziałem Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego i Akademią Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie. Wiodące hasło Zjazdu brzmiało „Pedagogika i edukacja wobec kryzysu zaufania, wspólnotowości i autonomii”. Tak sformułowany temat orientował dyskusje podejmowane w trakcie obrad plenarnych, obrad w sekcjach problemowych i sympozjów. Postawiona w tytule Zjazdu teza o kryzysie zaufania, wspólnotowości i autonomii stanowiła wyraz głębokiej troski pedagogów o polskie społeczeństwo, a zwłaszcza jego młode pokolenia, które doświadczają, w sposób nie zawsze świadomy, życia w warunkach podziałów społecznych i destrukcji wspólnoty obywatelskiej w dyskursie, w którym pojawia się pogarda i nienawiść do innych. Z jednej strony miała to więc być próba zdiagnozowania sytuacji, choć oczekiwania szły także w kierunku nakreślenia sposobów poradzenia sobie z sytuacją kryzysową w każdej z grup społecznych partycypujących w polskiej edukacji.

Warto zaznaczyć, iż Polskie Towarzystwo Pedagogiczne zostało powołane do życia w 1981 r. i od początku swojego istnienia wpisuje się w działania społecznego ruchu naukowego, który jest integralną częścią systemu nauki polskiej. Niemal czterdziestoletnia działalność PTP potwierdza wartość przyjętego przez założycieli Towarzystwa kierunku działania, skoncentrowanego na inspirowaniu i prowadzeniu badań pedagogicznych zmierzających do poznania dorobku myśli pedagogicznej polskiej i obcej, rozwijaniu nauk pedagogicznych oraz doskonaleniu systemu edukacji w Polsce. U podstaw tego działania leży idea rozpowszechniania w szerokich kręgach społeczeństwa naukowych ustaleń dotyczących kształcenia i wychowania oraz promowania – nie tylko w środowisku pedagogicznym, ale w całym społeczeństwie – wartości demokratycznych, przyczynianie się do budowania dojrzałego społeczeństwa obywatelskiego, opartego na wzajemnej przychylności, szacunku i otwartości na dialog. Polskie Towarzystwo Pedagogiczne organizuje od 1993 r. Ogólnopolskie Zjazdy Pedagogiczne, które stały się trwałą instytucją i ważnymi punktami orientacji we współczesnej pedagogice. I Zjazd odbył się w dniach 10–12 luty 1993 r. w Rembertowie pod Warszawą i obradował pod hasłem: „Ewolucja tożsamości pedagogiki”. Został on zorganizowany przez Polskie Towarzystwo Pedagogiczne we współpracy z Wydziałem Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego i Akademią Obrony Narodowej.

Zjazdy są spotkaniami tematycznymi, dotyczącymi istotnych problemów edukacyjnych. Mają za zadanie nadać impet dalszemu rozwojowi pedagogiki oraz przybliżyć jej obraz szerokim kręgom odbiorców. Pokłosiem kolejnych Zjazdów są publikacje w postaci ksiąg zjazdowych, w których zamieszczane są teksty referatów reprezentatywne dla problematyki zjazdowej.

X Ogólnopolski Zjazd Pedagogiczny był Zjazdem jubileuszowym. Zjazdem, podczas którego w jednym miejscu spotkali się ci, których dorobek zapewnił im już miejsce w historii polskiej pedagogiki, wraz z tymi, którzy dopiero wchodzą w świat pedagogiki. Ten jubileuszowy Zjazd organizowany był z nadzieją, podobnie jak poprzednie, że przyczyni się do konsolidacji polskiego środowiska pedagogicznego i jego rozwoju, a także wniesie istotny merytoryczny wkład w rozwój pedagogiki, a tym samym w rozwój polskiej nauki. Zjazd niejako z założenia skłaniał do namysłu nad upływającym czasem, współczesnością i edukacją we współczesnym nam świecie – w świecie, w którym teraźniejszość

jest rozciągnięta w czasie i stanowi przedmiot badań pedagogicznych – i nad tym, co niesie nam przyszłość. Wszakże człowiek żyje nie tylko dzięki historyczności, lecz także ją współtworzy, kształtując swoją rzeczywistość; człowiek może również kształtować myślenie o przeszłości i zmieniającym się świecie. Troska o przyszłość wymaga edukacji, u podstaw której leży pedagogika interakcji między rozbudzaniem mikroświatów ludzkich osobowości a uwrażliwianiem na odpowiedzialność wobec współtworzonego makroświata. Przeobrażenia, jakich jesteśmy świadkami, jeszcze bardziej akcentują oczywistą odpowiedzialność historyczną człowieka, który jest usytuowany w czasie – ma swoją przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. W obliczu coraz większej złożoności otaczającego nas świata w sposób szczególny pojawia się aktualność pytania o odpowiedzialność za przyszłość.

Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego przyjmując temat przewodni X Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego, stał na stanowisku, iż w warunkach toczących się zmian w świecie społecznym, politycznym, ekonomicznym i kulturowym Polski, w kontekście pojawiających się kryzysów i konfliktów w coraz bardziej złożonej rzeczywistości, należy podjąć refleksję nad wyzwaniem, które stoją przed pedagogiką i edukacją, oraz namysł nad złożonymi uwarunkowaniami różnorodnych przejawów kryzysu zaufania, wspólnotowości i autonomii, jak i nad ich przewyciężaniem. Źródła omawianego kryzysu niewątpliwie lokują się w sferze polityki i obozu władzy. Decyzje, które mają istotny wpływ na edukację, zapadają niezależnie od głosu ekspertów i wszystkich pracujących codziennie na rzecz edukacji. Edukacja – jako jeden z najistotniejszych obszarów życia społecznego – jest narażona szczególnie na erozję wynikającą z kryzysu. Obserwowane zawłaszczanie edukacji wynikające z interesów politycznych prowadzi do odzwierciedlenia w niej symptomów kryzysu: podziałów, wrogości, nieufności, rozbicia więzi – które dla rozwoju młodych ludzi są szczególnie ważne. Oczywiście te same mechanizmy destrukcji pojawiają się w gronie nauczycieli, którym odbiera się autonomiczność (jak mają ją rozwijać u uczniów?), a których protesty traktuje się jako antyspołeczne (jak mają rozwijać postawy wspólnotowe i obywatelskie w szkole?).

Panoptyczne wizje instytucji edukacyjnych czy kulturalnych, charakterystyczne dla reżimów totalitarnych, są nie do zaakceptowania przez pedagogów. Powszechnie dziś znane i szeroko

stosowane pojęcie przemocy symbolicznej Pierre'a Bourdieu (1990) należałoby sparafrazować, określając je jako polityczną przemoc symboliczną, zbliżając się tym samym do wizji foucaultowskiego represyjnego modelu instytucji nadzoru, jaką stałaby się wtedy szkoła. Nam zależy na edukacji rozwijającej kapitał społeczny, kapitał ludzki, współdziałanie, przyjacielskie więzi, troskę o siebie i innych, niezależnie od różnic nas dzielących.

U podstaw edukacji dążącej do tych celów powinny leżeć, jak trafnie pisze Zbigniew Kwieciński, „zdolności do samodzielnego wyboru i krytycznego osądu, do bycia odrębną osobą, odpowiedzialną za zgodność swoich zachowań wobec przyjętych uniwersalnych zasad etycznych, a zarazem działającą dla dobra wspólnot” (Kwieciński 2019: 43). Tak rozumiana edukacja powinna być postrzegana

jako zadanie i wyzwanie współczesności, zaś decydująca rola w realizacji tego zadania przypadać powinna nauczycielom, a dokładnie rzecz ujmując nam wszystkim. Przy czym jakość realizacji tego zadania z pewnością zależy w dużej mierze od postawy – od tego, czy pokolenie odpowiedzialne za przyszłe pokolenia będzie podejmowało działania, czy też będzie w przyszłości czynione odpowiedzialnym za zaniechania (zob. Madalińska-Michalak 2019a).

Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego dla dobrej organizacji Zjazdu zarówno od strony merytorycznej, jak i organizacyjnej powołał Komitet Naukowy, Komitet Programowy i Komitet Organizacyjny Zjazdu. Komitet Naukowy tworzyli: prof. dr hab. Stefan M. Kwiatkowski, prof. dr hab. Zbigniew Kwieciński, prof. dr hab. Joanna Madalińska-Michalak, prof. dr hab. Bogusław Śliwerski i prof. dr hab. Anna Wiłkomirska. W skład Komitetu Programowego weszli: prof. dr hab. Maria Czerepaniak-Walczak, przewodnicząca, dr hab. Joanna Ostroch-Kamińska, prof. UWM, wiceprzewodnicząca, oraz osoby odpowiedzialne za prace poszczególnych Sekcji – obszarów problemowych, a byli to: prof. dr hab. Bogusław Śliwerski, prof. dr hab. Mirosław J. Szymański, prof. dr hab. Joanna Madalińska-Michalak, dr hab. Piotr Kostyło, prof. UKW, prof. dr hab. Agnieszka Cybal-Michalska, prof. dr hab. Maria Kolankiewicz, prof. dr hab. Ewa Ogrodzka-Mazur, prof. dr hab. Stefan M. Kwiatkowski, prof. dr hab. Magdalena Piorunek, prof. dr hab. Anna Wiłkomirska, prof. dr hab. Zbyszko Melosik, prof. dr hab. Krzysztof Rubacha i prof. dr hab. Dariusz Kubinowski.

Zjazd odbył się dzięki jego sprawnej organizacji. Na czele Komitetu Organizacyjnego stała prof. dr hab. Anna Wiłkomirska. W skład Komitetu Organizacyjnego wchodziło: dr Marta Pietruśńska, dr Sylwia Galanciak, dr Dorota Jankowska, dr Halina Rotkiewicz, dr Katarzyna Białożył, dr Monika Gromadzka i mgr Anna Szewczyk. X Ogólnopolski Zjazd Pedagogiczny został poprzedzony Akademią Młodych Naukowców Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego. Akademia stanowiła część integralną Zjazdu. Obrady Akademii odbyły się 17 września 2019 r. Miejszem obrad była Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie. Uczestnikami Akademii Młodych Naukowców byli adepci pedagogiki z polskich ośrodków naukowych oraz przedstawiciele Letniej Szkoły UNESCO, wśród której znaleźli się naukowcy z Indii, Albanii, Rosji, Argentyny, Mołdawii, Nigerii, Kanady, Stanów Zjednoczonych, Ukrainy, Turcji oraz Szwajcarii.

W ramach X Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego przewidziano prezentacje w różnych formach. Zgodnie z tradycją Zjazdów zaproponowano wykłady plenarne, sesje tematyczne i sesję posterową oraz wprowadzono, jako nową formę debaty zjazdowej, sympozjum specjalne. W sumie wygłoszono 13 wykładów plenarnych, w tym trzy wykłady jubileuszowe, odbyły się obrady w 7 sesjach tematycznych i w 8 sympozjach specjalnych (zob. Madalińska-Michalak 2019: 173). Ponadto zrealizowana została interaktywna sesja posterowa. Pierwszego dnia Zjazdu wykłady jubileuszowe wygłosili: prof. dr hab. Zbigniew Kwieciński: „Włeczemy za sobą ogon nieprzezwyciężonej przeszłości. Pierwsza dekada”, prof. dr hab. Bogusław Śliwerski „Pedagogika (bez) zaufania” i prof. dr hab. Joanna Madalińska-Michalak „Odpowiedzialność za przyszłe pokolenia: edukacja do autonomii”. W trakcie drugiego i trzeciego dnia obrad uczestnicy Zjazdu mogli wysłuchać wykładów plenarnych, które odbywały się w dwóch równoległych sesjach. Wśród zaproszonych do wygłoszenia wykładów byli zarówno Profesorowie, którzy aktywnie uczestniczyli w tworzeniu historii Ogólnopolskich Zjazdów Pedagogicznych, w tym Profesorowie, którzy brali udział w I Ogólnopolskim Zjeździe Pedagogicznym w 1993 r., jak i przedstawiciele młodego pokolenia naukowców. W trakcie drugiego dnia Zjazdu swoje wykłady wygłosili: prof. dr hab. Zbyszko Melosik: „Książka jako „złoty standard” w naukach humanistycznych i społecznych”, prof. dr hab. Tomasz Szkudlarek: „No Future. Drogi wyjścia, linie

ucieczki i terażniejszość jako międzywojnie”, prof. dr hab. Stefan Michał Kwiatkowski: „Prognozowanie rozwoju systemu edukacji w kontekście wyzwań natury globalnej”, prof. dr hab. Tadeusz Pilch: „Myśl pedagogiczna i edukacja wobec anomii, bierności obywatelskiej, dysfunkcjonalności władzy i demokracji proceduralnej” oraz prof. nadzw. dr hab. Andrzej Maciej Kaniowski: „Autonomia wyzwaniem dla naszej edukacji”. W trzecim dniu Zjazdu wykłady wygłosili prof. dr hab. Iwona Chrzanowska: „O czym się nie mówi w kontekście edukacji włączającej – perspektywa (nie tylko) pedagogiki specjalnej”, dr hab. Roman Dolata, prof. UW: „Czy genetyka zachowania trafnie szacuje wpływ szkoły na osiągnięcia szkolne, czyli o nieoczekiwanym pożytku poznawczym z gimnazjalnego eksperymentu”, dr hab. Anna Sajdak-Burska: „Budowanie kultury zaufania i wspólnotowości w edukacji akademickiej”, prof. dr hab. Teresa Hejnicka-Bezwińska: „Pamięć i tradycja w przewyciężaniu kryzysu zaufania i wspólnotowości w praktyce edukacyjnej” i prof. dr hab. Ryszard Maciej Łukaszewicz: „Edukacja wobec kryzysu zaufania, wspólnotowości i autonomii – która i jaka edukacja?”. Każdemu z wygłoszonych wykładów towarzyszyła dyskusja z udziałem uczestników Zjazdu. W ramach dyskusji stawiano nie tylko pytania służące poszerzeniu spektrum treści wykładów, ale też wskazywano na kolejne problemy związane z wykładanymi zagadnieniami.

Z satysfakcją możemy uznać, iż Jubileuszowy X Ogólnopolski Zjazd Pedagogiczny, obradujący nad niezwykle ważnym tematem, wzywał do tego, aby z należytą wnikliwością i wrażliwością podjąć dyskusję nad edukacją i światem życia jednostki, jej otoczeniem społecznym, kulturowym oraz politycznym – na bliższą i dalszą skalę. Zjazd stanowił wyjątkową wręcz okazję do refleksyjnego i odpowiedzialnego rozprawiania o pedagogice i edukacji, o roli pedagogów we współczesnym, jakże złożonym świecie, z pełną świadomością pojawiających się różnic w podejściu do rozmaitych spraw dotyczących kondycji pedagogiki i edukacji w Polsce.

X Ogólnopolski Zjazd Pedagogiczny, podobnie jak poprzednie Zjazdy, stanowił wydarzenie o szczególnej randze. Był spotkaniem uczonych, przed którymi stoją tak istotne zadania, jak chociażby:

- „budowanie naukowych podstaw dla rozwiązywania problemów ważnych dla pedagogiki;
- uczestniczenie w umacnianiu intelektualnej debaty nad pedagogiką, jej statusem i prowadzonymi w jej obrębie badaniami;

– rozwijanie wiedzy o edukacji i wzmacnianie praktyki edukacyjnej, wspieranie rozwoju edukacji – edukacji sprzyjającej autonomii i uspołecznieniu, samodzielności myślenia i zdolności do współdziałania” (Madalińska-Michalak 2019b: 175).

Zjazd, stanowiąc forum wymiany myśli naukowej oraz współdziałania ludzi nauki i oświaty, umożliwił czynny udział w dyskusji przedstawicielom wszystkich subdyscyplin pedagogicznych i nauk pokrewnych pedagogice z różnych ośrodków naukowo-badawczych oraz stworzył szansę spotkania i poznania znanych teoretyków i praktyków edukacji. Zjazd z pewnością sprzyjał integracji środowiska pedagogicznego, otwarciu się na różne środowiska oraz współpracy z nimi. Był wyjątkową okazją do pokazania dorobku naukowego oraz okazał się doskonałą przestrzenią dla głosu pedagogów w debacie publicznej – uczestnicy Zjazdu przyjęli Stanowisko wobec następstw zmian w oświacie. Stanowisko zgromadzonych na X Ogólnopolskim Zjeździe Pedagogicznym zostało skierowane do najwyższych władz Rzeczypospolitej Polskiej: Prezydenta, Parlamentu i Rządu z apelem o podjęcie działań uzdrawiających polską oświatę. Zamieszczamy je w tym tomie.

Niniejszy tom zatytułowany *Pedagogika i edukacja wobec kryzysu zaufania, wspólnotowości i autonomii* jest zbiorem tekstów, które były przedmiotem dyskusji podczas obrad Zjazdu. Wśród tekstów znajdują się przygotowane na potrzeby tej publikacji referaty jubileuszowe, wystąpienia plenarne oraz wybrane referaty z sekcji tematycznych, sympozjów, a także jeden referat wybrany z Akademii Młodego Naukowca Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego.

W tomie, do którego lektury zapraszamy, Czytelnik znajdzie artykuły, które – jak zakładamy – w sposób interesujący i pogłębiony rozważają bardzo aktualne problemy nie tylko z zakresu pedagogiki, ale także nauk z nią pokrewnych. Artykuły te dobrze odzwierciedlają zainteresowanie środowiska naukowego dyskusją na temat kryzysu zaufania, wspólnotowości i autonomii, a wraz z tym kondycję teoretycznej refleksji nad pedagogiką i edukacją, nad prowadzonymi w ramach pedagogiki badaniami i sposobami naukowego poznawania świata. Kształtowanie życia wartościowego, życia, które łączy dobro własne i osobiste spełnienie z regułami przyzwoitości, troski i miłości wobec drugiego człowieka, czynienie naszego społeczeństwa bardziej spójnym, solidarnym i otwartym, wymaga badań naukowych, wymiany poglądów, uczenia się od siebie nawzajem, w tym nowego spojrzenia na tytułową problematykę niniejszej monografii.

Tom składa się z trzech zasadniczych części. Pierwsza zawiera teksty napisane przez profesorów wygłaszających wykłady jubileuszowe, plenarne oraz zawierające analizy i refleksje nad kontekstami kryzysu zaufania, wspólnotowości i autonomii. W drugiej części znajdują się artykuły wybrane z poszczególnych sekcji. Obrazują one różnorodność zainteresowań pedagogów z wielu uczelni. Trzecia część poświęcona została refleksji metodologicznej nad badaniami jakościowymi stosowanymi w dyscyplinach humanistycznych, naukach o kulturze i filozofii oraz ich wykorzystaniem w pedagogice.

Mamy nadzieję, że niniejszy tom przyczyni się do lepszego zrozumienia stanu dzisiejszej refleksji z zakresu pedagogiki, jak również rzuci nowe światło na niezmiernie ważny problem kryzysu zaufania, wspólnotowości i autonomii oraz sposobów jego przezwycięzania we współczesnym świecie. Jeśli rzeczywiście tak się stanie, to nasze przedsięwzięcie uznamy za sukces. Ocena przedsięwzięcia zależy jednak już od wnikliwości i życzliwości tych, którzy poświęcą swój czas, by zapoznać się z prezentowanymi w tym tomie materiałami.

Bardzo gorąco dziękujemy wszystkim autorom tekstów niniejszego tomu za ich przygotowanie oraz za intensywną współpracę z nami nad ich publikacją.

*Joanna Madalińska-Michalak,
Anna Wilkomirska, Stefan M. Kwiatkowski*

Warszawa 2020

Bibliografia

- Bourdieu P., Passeron J.-C. (1990), *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, tłum. E. Neyman, PWN, Warszawa.
- Kwieciński Z. (2019), *Edukacja w galaktyce znaczeń*, [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, PWN, Warszawa.
- Madalińska-Michalak J. (2019a), *Odpowiedzialność za przyszłe pokolenia. Edukacja do autonomii*, Referat jubileuszowy wygłoszony w trakcie otwarcia X Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego „Pedagogika i edukacja wobec kryzysu zaufania, wspólnotowości i autonomii”, 18 września 2019, Warszawa.
- Madalińska-Michalak J. (2019b), X Ogólnopolski Zjazd Pedagogiczny „Pedagogika i edukacja wobec kryzysu zaufania, wspólnotowości i autonomii”, Warszawa, 18–20.09.2019 r., „Forum Oświatowe”, t. 31, nr 1, s. 169–176.